

суддя Господарського суду Харківської області

ЗАСОБИ НАДОЛУЖЕННЯ ВЛАСТИВОСТЕЙ, НЕОБХІДНИХ ДЛЯ РОЗСУДЛИВОЇ УЧАСТІ В ЦИВІЛЬНОМУ ОБІГУ, У ПРАВІ ДАВНЬОГО РИМУ

Статтю присвячено дослідженню опіки та піклування як засобів, за допомогою яких у праві Давнього Риму відбувалося надолуження властивостей, що необхідні фізичній особі для розсудливої участі у цивільному обороті. Аналізуються різні види опіки та піклування, вивчається еволюція зазначених інститутів від найдавніших часів до класичної доби розвитку римського права.

Ключові слова: опіка, піклування, патронаж, дієздатність.

Статья посвящена исследованию опеки и попечительства как средств, с помощью которых в праве Древнего Рима осуществлялось восполнение свойств, необходимых физическому лицу для рассудительного участия в гражданском обороте. Анализируются различные виды опеки и попечительства, изучается эволюция соответствующих институтов от древнейших времен до классической эпохи развития римского права.

Ключевые слова: опека, попечительство, патронаж, дееспособность.

The article is devoted to the tutorship and curatorship as legal means that were used in ancient Rome in order to compensate for those lacking abilities of individual that were necessary for prudent participation in civil transactions. Different species of tutorship and curatorship are analyzed; the evolution of the mentioned institutes from the most ancient times till the classic era of Roman law is observed.

Key words: tutorship, curatorship, wardship, capability.

Для того щоб бути активним і самотійним учасником цивільних правовідносин індивід повинен бути наділений певними властивостями, котрі роблять його спроможним до: а) свідомого й раціонального *волеформування* та б) вільного і такого, що може легко сприйматися іншими, – *волевиявлення*. Здатність до першого зумовлюється ментальними, або психологічними, факторами: свідомістю й розумом; здатність до другого, натомість, пов'язана із фізичними – або, інакше, соматичними – властивостями людського організму, за допомогою яких індивід стає суб'єктом соціальної комунікації, співрозмовцем із собі подібними.

© Макаренко О. В., 2015

В силу різних причин (віку, вроджених вад, психічного чи іншого захворювання, інвалідності тощо) індивід може бути позбавлений якостей, необхідних для волеформування та (або) волевиявлення. Однак позбавити людину на цій підставі змоги брати участь у цивільних правовідносинах означало б цілковите позбавлення її будь-яких засобів до існування, позаяк переважна більшість базових потреб задовольняється саме через цивільні правовідносини. Тому справедливість як чесність вимагає, аби брак якостей, потрібних для участі в цивільному обігу, був так чи інакше скомпенсований. Згідно з теорією Дж. Ролза (J. Rawls) справедливістю є набір прин-

ципів, що «вільні й розумові особи, зацікавлені в плеканні свої власних інтересів, приймуть їх у такій собі початковій позиції рівності», будши при тому за запоною незнання. У початковій позиції, за запоною незнання, «ніхто не знає свого місця в суспільстві, свого класового становища чи соціального статусу; не знає тут жодна особа ні своєї частки в розподілі природних активів і здібностей, ні своїх розуму й сили тощо» [1, с. 36–38, 47, 197]. Отож, цілком очевидно, що вільна й розумова особа, не знаючи наперед, чи буде їй вділено достатньою мірою ментальних і соматичних якостей для участі в цивільному обігу, пристане лише на принцип, згідно з яким особи, неповною мірою наділені необхідними якостями, проте повинні мати змогу до задоволення своїх потреб через цивільні правовідносини за допомогою того чи іншого спеціально пристосованого правового інституту, адже, як писав Дж. Ролз, «свавільність світу слід виправляти» [1, с. 203].

Принцип, за яким право повинне зрівноважувати дисбаланс, породжений нерівністю психофізичних якостей індивідів, визнавався вже давніми суспільствами. Так, від часів Давнього Риму цій меті слугує інститут опіки (*tutela*) і піклування (*cura*). Як визначав Сервій «опіка – це установлена й дозволена цивільним правом сила і влада щодо вільної особи для захисту того, хто через свій вік не здатен захищатися самостійно» (D. 26. 1. 1). Опіка розглядалася в тогочасному римському суспільстві як замітник, або, за Д. Д. Гріммом, «сурогат» бракуючої батьківської влади [2, с. 438] і спосіб доповнення «незрілої волі» підопічних [3, с. 22].

Опіка (*tutela*) у Давньому Римі встановлювалася над двома категоріями осіб: 1) над малолітніми (*tutela impuberum*), тобто особами чоловічої статі у віці до 14 років і жіночої статі у віці до 12 років; 2) над жінками (*tutela mulierum*). Стосовно опіки над жінками в Інституціях Гая пояснюється, що давні римляни «хотіли,

щоб жінки, через їх легкодумство, знаходилися під наглядом навіть і після досягнення повного віку» (Gaius. I, 144) [4, с. 84]. «Але, здається, – пише далі Гай, – що призначення опіки над жінками, які досягли повноліття, не має справедливого обґрунтування, оскільки, на загальну думку, жінки знаходяться під опікою тільки через те, що в силу свого легкодумства більшою мірою підпадають обману... Останній довід, однак, видається скоріше надуманим, аніж дійсним» (Gaius. I, 190). Отож, поступово опіка над жінками як інститут сходила нанівець і в імператорський період (після правління Діоклетіана) зовсім вийшла з ужитку [5, с. 150–151; 6, с. 377–379].

Залежно від способу встановлення опіки, усі опікуни первісно поділялися на три групи:

а) опікуни, призначені за заповітом (*tutores testamentarii*). «Батькам, – писав Гай, – дозволено призначати за заповітом опікунів дітям, що знаходяться під їхньою владою» (Gaius. I, 144; D. 26. 2. 1);

б) законні опікуни (*tutores legitimi*). «Кому за заповітом опікун не призначений, для тих за законами XII таблиць опікунами служать агнати, котрі й називаються законними» (Gaius. I, 155);

в) фідучіарні опікуни (*tutores fiduciarii*). Фідучіарними опікунами в класичний період називали римських громадян у відношенні до їхніх колишніх рабів, що були відпущені на волю. Вільновідпущеники (*libertini*), хоча й мали статус вільних людей, однак їхня правоздатність носила на собі значний відбиток попереднього становища [7, с. 106–108]. Внаслідок відпущення на волю (*manumissio*) між колишнім господарем (патроном) і колишнім рабом (клієнтом) виникали відносини патронату. Ці відносини, зокрема, передбачали взаємний обов'язок вільновідпущеника і патрона допомагати один одному в разі матеріальної скрути. Окрім того, за законами XII таблиць патрон визнавався спадкоємцем свого вільновідпущеника. Саме

через це на патрона, як потенційного спадкоємця, покладались обов'язки опікуна. «Законне опікунство, що надається патронам на підставі законів XII таблиць, не надається їм спеціально чи прямо, але це є наслідком спадкування, що надається на підставі того самого закону патронам» (D. 26. 4. 3).

Інститут опіки і піклування був тісно пов'язаний з нормами сімейного і спадкового права [8, с. 124]. Варто, однак, звернути увагу на те, що цей інститут не від самого початку був націлений саме на сприяння неповнолітній особі у здійсненні її цивільних прав і виконанні обов'язків. Первісно запровадження цього інституту було покликане до життя не турботою про інтереси підопічного, а турботою про інтереси опікуна: опіка встановлювалася для того, аби майно, отримане неповнолітнім у спадок, не було розтрачене й збереглося для наступників, залишаючись тим самим у межах одного роду. Саме тому опікуном за законом призначався найближчий агнат, котрий мав би спадкувати за підопічним у разі його смерті. У Дигестах зауважено, що «законні опікунства за законами XII таблиць надаються агнатам і однокровникам, а також патронам, цебто тим особам, котрі можуть бути допущені до законного спадкування; це (установлено) в силу вищої завбачливості, щоби ті особи, котрі сподіваються на спадщину, охороняли майно від розграбування» (D. 26. 4. 1). «Опіка встановлювалася переважно в інтересах сім'ї і роду» – зауважував О. І. Загорівський [9, с. 502]. Відповідно, опіка у найдавніші часи стосувалася насамперед майнових відносин, турбота про особистість підопічного первісно не входила до задач опікуна [3, с. 21–22; 9, с. 502; 10, с. 27]. При цьому догляд за майном підопічного вважався радше правом, аніж обов'язком опікуна [2, с. 438]. За таких умов опіка розумілася як сімейно-родова справа [11, с. 128], до якої держава не втручалась. «Опікун, – зауважував Д. Д. Грім, – у власних ін-

тересах як родич підопічного турбувався про схоронність майна останнього, управляючи цим майном на власний розсуд, не підлягаючи жодним обмежувальним постановам. Врешті, не існувало ніякого контролю за діями опікуна, державна влада ставилася цілком байдужо до того, як веде опікун справи підопічного...» [2, с. 438].

Проте з плином часу погляди на сутність і призначення опіки істотно змінилися. Поступово римське суспільство прийшло до розуміння опіки як громадського обов'язку (*munus publicum*) [5, с. 152; 8, с. 126]. Таке потрактування опіки призвело, по-перше, до запровадження правила, згідно з яким відмовитися від здійснення опікунських обов'язків можна було тільки у виняткових випадках, за наявності поважних для того причин. По-друге, запроваджувався суворий державний контроль за діяльністю опікунів. Цей контроль, зокрема, проявлявся в такому.

1. Опікуни, що призначалися в заповіті, підлягали затвердженню (*confirmatio*) претором, котрий перевіряв повноважність заповідача на здійснення такого розпорядження, правильність і юридичну чинність самого розпорядження, а також здатність особи, призначеної опікуном, до виконання покладених на неї обов'язків. «Та хоча претор, зазвичай, оголошує, що опіку буде доручено тому, кому її довірив заповідач, тим не менше інколи він відхиляється від цього, як, приміром, коли батько за нерозумною порадою зробить опікуном того, хто, скажімо, молодший 25 років, або того, хто в момент призначення здавався опікуном гідного способу життя чи чесності, а потім без відома заповідача він же став поводитися негідно, або коли ця справа була доручена йому зважаючи на його багатство, котре він згодом по тому втратив» (D. 26. 7. 3. 3).

2. Поряд із опікою за заповітом й опікою за законом було введено опіку за призначенням (*dativa tutela*). Тепер

у випадку відсутності заповідального розпорядження стосовно опікунства і водночас відсутності осіб, котрі за законом повинні були б прийняти на себе обов'язки опікуна, опікун призначався державним посадовцем (проконсулом, намісником, прокуратором, муніципальним магістратом тощо).

3. Перш ніж приступити до виконання опікунських обов'язків, особа повинна була скласти опис майна підопічного і надати забезпечення належного виконання своїх обов'язків [11, с. 425–426]. До складення опису, – зауважував Ульпіан, – не слід учиняти жодних дій, хіба тільки правочин не допускав ані найменшого відстрочення (D. 26. 7. 7). «Опікун, який не склав опису – так званого інвентаря, – вважається таким, що діяв умисно, якщо тільки він не міг послатися на якусь необхідну й ґрунтовну причину, через яку цього не було зроблено. Отож, якщо хтось умисно не склав інвентаря, то він мусить відповідати в розмірі інтересу підопічного» (D. 26. 7. 7).

4. Повноваження опікунів щодо розпоряджання майном підопічних поступово обмежувалися. Імператор Север заборонив опікунам відчувувати сільські і підгірні земельні ділянки; Костянтин поширив це правило і на міські землі й особливо цінні рухомі речі; Юстиніан – також і на доходи від опікуваного майна [11, с. 427].

5. Було введено правило згідно з яким претор (або його намісник у провінції) міг усунути особу від виконання опікунських обов'язків як таку, що не гідна довіри. Позов про усунення опікуна як невірородного (*accusatio suspecti tutoris*) належав до так званих популярних позовів (*actio popularis*): він міг бути пред'явлений будь-ким (див. D. 26. 10. 1. 6). Підставою до такого усунення могли бути, зокрема, обман, допущений при провадженні опікунських справ, груба необережність, проявлена у відношенні до таких справ (вона, на думку римлян, «стоїть близько до обману»), випадки марнотратства, ке-

рування низькими мотивами, привласнення речей підопічного тощо (див. D. 26. 10. 3. 5; D. 26. 10. 7. 1). Усунення особи від виконання обов'язків опікуна з мотивів її невірородності тягло за собою безчестя (*infamia*) для такої особи. Поряд з цим особу можна було відсторонити від опікунства і без шкоди для її честі. «Ті, що не вели ніяких справ, – зауважує Ульпіан, – не можуть бути оголошені не гідними довіри, та все ж, через їх лінивість й недбалість... [вони] можуть бути відсторонені» (D. 26. 10. 4. 4). «Особа, відсторонена через своє лінивість чи недосвідченість, бездіяльність, простодушність чи дурість знаходиться в такому становищі, що вона відходить від опікунства чи піклування, зберігаючи непорушною свою честь» – стверджується в іншому місці Дигетів (D. 26. 10. 3. 18).

6. По закінченню опіки опікун повинен був надати звіт [8, с. 125]. Причому це правило стосувалося навіть тих опікунів, щодо яких у заповіті прямо передбачалося, що вони звільняються від надання звіту про опіку, «адже ніхто не може через такого роду приватні обіцянки скасовувати публічне право і змінювати споконвіку встановлені форми» (D. 26. 7. 5. 7).

Оскільки в епоху класичного римського права опікунство вже розглядалося як обов'язок, закономірно, невиконання або неналежне виконання опікунських функцій мало наслідком цивільно-правову відповідальність. При цьому належний стандарт поведінки опікуна визначався відповідно до так званого концепту вини за абстрактним критерієм (*culpa in abstracto*): опікун повинен був управляти майном підопічного так, як управляє своїм майном справний хазяїн (*bonus paterfamilias, diligens paterfamilias*). «Від опікунів і піклувальників, – писав Калістрат, – вимагається така ж дбайливість стосовно управління справами підопічних, яку мусить виявляти добросовісний глава родини стосовно до своїх власних справ» (D. 26. 7. 33).

Найголовніший обов'язок опікуна полягав у тому, щоб «не полишати підопічного без захисту» (D. 26. 7. 30), натомість «щоразу, коли від імені підопічного (опікуном) не вчиняється всього того, що вчиняє кожен дбайливий глава родини, вважається, що (інтереси підопічного) не захищаються (D. 26. 7. 10). За шкоду, завдану підопічному внаслідок неналежного виконання опікунських обов'язків, тобто за втрату майна, спричинену тим, що опікун не управляв цим майном так, як управляє власним майном справний господар, – опікун відповідав перед підопічним за позовом «про опіку» у подвійному розмірі (*in duplum*). «За цим позовом, – писав Ульпіан, – опікун нехай дасть звіт про все, що він зробив, хоча не повинен був робити, а також про все те, чого не зробив [хоча повинен був], гарантуючи відсутність обману й недбалості і (наявність) дбайливості, такої ж як стосовно до власних справ» (D. 27. 3. 1).

Для відносин між особою, що потребує компенсування своїх обмежених можливостей, і тим, хто допомагає їй у цьому, римська юриспруденція виробила ще одне важливе правило, яке в сучасному праві називають принципом недопустимості конфлікту інтересів. Сутність цього принципу полягає в тому, що особа, котра надає іншій особі допомогу в реалізації її цивільних прав та виконанні обов'язків шляхом надання порад або виступаючи як представник останньої, не повинна створювати ситуацій, у яких би її особисті інтереси суперечили інтересам підопічного. У Дигестах на цей рахунок сформульовано такі правила. (1) «Опікун не може давати дозвіл на угоду, що стосується майна самого опікуна» (D. 26. 8. 1). (2) «Підопічний не може приймати на себе зобов'язання відносно опікуна за його ж затвердженням» (D. 26. 8. 5). (3) «Сам опікун не може виконувати роль і покупця, і продавця... І якщо він купив річ підопічного через підставну особу, то купівля не має жодної сили, так як угода не вважається

укладеною добросовісно» (D. 26. 8. 5. 2). (4) «Якщо є щось, від чого підопічний своїми діями може звільнити опікуна, то це не може бути зроблено за ухвалою самого опікуна» (D. 26. 8. 22).

У класичну добу розвитку римської юриспруденції змінилися погляди не тільки на юридичну природу функцій опікуна, але і на самий зміст таких функцій. Раніше, як уже зазначалося, головною метою опіки була охорона майна і збереження його під контролем однієї сім'ї і роду; отож, і функції опікуна зводилися насамперед до управління майном підопічного. Натомість у класичну добу інститут опіки набуває гуманніших рис. До обов'язків опікуна починають відносити не тільки клопотання майном, але й турботу про особистість підопічного. «Опікун, – писав Павло, – призначається не тільки до майна, але й до особистості підопічного» (D. 26. 7. 12. 3). Щоправда у цій сентенції майно все ж стоїть на першому місці. Більш виразно з цього приводу висловився Марціан, зауважувавши, що «опікун призначається до людини, а не до предмета чи справи» (D. 26. 2. 14).

З плином часу поряд із інститутом опіки (*tutela*) сформувався ще один інститут, спрямований на компенсування бракуючих властивостей, що потрібні фізичній особі для самостійної розсудливої участі в цивільних правовідносинах, – інститут піклування (*cura*). «Опіка, – зауважує А. М. Соколов, – була первісним інститутом, із якого пізніше виокремилося піклування» [10, с. 33]. Історично першими різновидами піклування були: піклування над божевільними (*cura furiosorum*) і піклування над особами, що оголошені марнотратцями (*cura prodigi*). Деяко пізніше з'явилося піклування над особами чоловічої статі у віці від 14 до 25 років і жіночої – від 12 до 25 років (*cura minorum*).

Cura minorum виникла як наслідок прийняття закону Плеторія (*lex Plaetoria*). Мотиви цього закону пояснює Уль-

піан: «додержуючи природної справедливості, претор установив цей едикт, через який він надав захист юним, так як усім відомо, що в осіб цього віку розсудливість є хиткою й неміцною і піддана можливостям багатьох обманів; цим едиктом претор обіцяв їм допомогу і захист від обману» (D. 4. 4. 1). За змістом закону Плеторія у разі якщо хтось, зловживаючи недосвідченістю і довірливістю молоді особи, котра вийшла з-під опіки, але ще не досягла 25-літнього віку, втягне таку особу в невідгдану для неї угоду, то проти того, хто це вчинив будь-хто може пред'явити позов. Задоволення цього позову не позбавляло недобросовісно укладену угоду юридичної сили, однак покладало на відповідача обов'язок сплатити штраф (за припущенням Муромцева *in quadruplum* – у чотирикратному розмірі [11, с. 419]). Однак той, хто укладає угоду з особою, що не досягла 25 років, може уникнути вищевказаної відповідальності, якщо молода особа для укладення цієї угоди випрохає собі особливого піклувальника (*curator*) і укладе угоду за погодженням останнього. Важливо підкреслити при цьому, що на відміну від опіки, яка установлювалася за заповітом або за законом, піклування установлювалося виключно за клопотанням самого підопічного. Проте положення закону Плеторія призвели до того, що потенційні контрагенти вкрай неохоче укладати договори із особами у віці до 25 років за відсутності в останніх піклувальників, побоюючись можливих у майбутньому штрафів. У зв'язку з цим призначення піклувальників, хоча *de jure* і не було обов'язковим, однак фактично стало усталеним звичаєм. Пізніше імператор Марк Аврелій постановив, що кожному у віці до 25-ти років належить мати постійного піклувальника, який, будучи один раз призначеним, виконував би свої обов'язки допоки підопічний не досягне 25-ти років. Своїм юридичним статусом і повноваженням піклувальники поступово наближалися до опікунів доти, доки

відмінність між цими двома фігурами не стала швидше формальною, аніж сутнісною. Так опікун мав право *auctoritatis interpositio*, тобто право формальної участі й урочистого затвердження правочинів, вчинюваних підопічним. Натомість піклувальник такого права не мав. Він надавав свою згоду (*consensus*) для того, щоб укладений підопічним правочин набував юридичної сили, однак така згода надавалася неформально до, або навіть після укладення правочину [2, с. 439]. На піклувальників було поширено переважну більшість норм, що стосувалися опіки, зокрема положення про порядок затвердження преторами кандидатур піклувальників, вимоги до особи піклувальника, правила про усунення піклувальників як невірних та їх відсторонення з інших причин, принцип недопустимості конфлікту інтересів та ін.

Напевне, найбільш пізнім різновидом піклування стало *cura debiliū personarū* – піклування над особами, котрі мають такі фізичні вади, що роблять бажаним для них мати заступника (німі, глухі, глухонімі, сліпі тощо) [2, с. 439]. Як зауважував Ульпіан, «особам, які знаходяться в такому стані, що не можуть урядувати своїми справами, проконсул повинен призначати піклувальника» (D. 26. 5. 12). «Нехай проконсул, – писав Павло, – дасть піклувальників і іншим (особам), котрі не можуть управляти своїми справами, або накаже дати їх...» (D. 27. 10. 2). На думку Д. Д. Грімма, *cura debiliū personarū* мало «доволі обмежене значення» [2, с. 439] в праві Давнього Риму. На перший погляд може здатися, що підтвердженням тому є дуже незначна кількість згадок у Дигестах про такого виду піклування. Однак варто звернути увагу на те, що в Дигестах узагалі нормативного матеріалу, присвяченого усім видам піклування узятим разом, незрівнянно менше аніж норм, у яких ідеться про опіку. Проте, на наш погляд, цей факт не варто пояснювати

малорозвиненістю інституту піклування в цілому. Справа в тому, що кодифікація Юстиніана зафіксувала римську правову думку переважно такою, як вона склалася в класичну епоху свого розвитку. Відповідно у той час інститути опіки і піклування уже були синкретично-інтегрованими в один, так би мовити, генеральний інститут, а отже, положення, що стосувалися опікунів *mutatis mutandis* підлягали застосуванню і до піклувальників, через що відповідні положення не було потреби повторювати двічі. Під цим оглядом особливий інтерес становить фрагмент Дигестів, у якому Ульпіан вказує на те, що глухому чи німому претором або намісником (провінції) «може бути призначений *опікун* або піклувальник» (курсив наш. – О. В.) (D. 26. 5. 8. 3).

Усе вищезазначене свідчить про те, що вже в давньоримському суспільстві було запроваджено цивілістичні засоби, що давали змогу надолужувати забраклі у певних категорій фізичних осіб властивості, що були потрібні їм для самостійної розсудкової участі в цивільному обігу. Основним із таких засобів був інтегрований інститут опіки і піклування. І хоча первісно мотивом запровадження цього інституту було прагнення вберегти майно підопічного від розкрадання й розтрати в інтересах майбутніх правонаступників і роду в цілому – згодом погляди на призначення цього інституту змінилися і його почали розглядати як допомогу й сприяння особі у здійсненні її цивільних прав і виконанні обов'язків. У процесі історичного розвитку римська юриспруденція виробила

правило, за яким піклування слід було встановлювати в тому числі й щодо повнолітніх дієздатних осіб, які через свої фізичні вади не могли управляти своїми справами.

Окрім того, проведений нами аналіз дає змогу виокремити деякі «вузлові», кардинальні питання, що становлять своєрідну матрицю, в межах якої має провадитися дослідження будь-яких цивільно-правових засобів компенсування обмежених можливостей фізичної особи щодо участі в цивільному обігу. Кардинальними питаннями, постановкою яких ми завдячуємо юриспруденції Давнього Риму, є такі. Перше – питання про коло осіб, що потребують відповідної допомоги. Друге – ступінь добровільності вступу у відносини щодо надання відповідної допомоги, як з боку підопічного, так і з боку того, хто таку допомогу надаватиме. Третє – характер і обсяг повноважень того, хто надає допомогу (зокрема, чи заміщує така особа підопічного, виступаючи його законним представником, чи ж тільки надає згоду на правочини підопічного, чи взагалі сприяє останньому виключно шляхом надання порад і роз'яснень тощо). Четверте – характер і ступінь державного контролю за відносинами щодо надання такого роду допомоги на різних стадіях розвитку цих відносин.

Здобутки римської юриспруденції внаслідок процесу рецепції були сприйняті європейськими народами і лягли, таким чином, в основу сучасного цивільного права країн романо-германської правової сім'ї.

Література

1. Ролз Дж. Теорія справедливості / Джон Ролз ; пер. з англ. О. Мокровольський. – К. : Вид-во Соломії Павличко «Основи», 2001. – 822 с.
2. Гримм Д. Д. Лекції по догме римського права / Д. Д. Гримм ; под ред. В. А. Томсінова. – М. : Зерцало-М, 2014. – 496 с.
3. Поздняков А. Б. Институт патронажа в Российской Федерации и его отличия от попечительства : дисс. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Б. Поздняков. – М., 2010. – 187 с.
4. Дыдынский Ф. Институции Гая, текст и перевод / Ф. Дыдынский. – Варшава : Тип. К. Ковалевско-го, 1891. – 376 с.

5. Маккензи Т. Римское право сравнительно с законами Франции, Англии и Шотландии : учеб. пособие / Лорд Томас Маккензи. – М. : Тип. Л. И. Степановой, 1864. – 422 с.
6. Марецолль Т. Учебник римского гражданского права / Т. Марецолль. – М. : Тип. А. И. Мамонтова, 1867. – 487 с.
7. Римское частное право : учебник / под ред. проф. И. Б. Новицкого и проф. И. С. Перетерского. – М. : ИКД «Зерцало-М», 2012. – 560 с.
8. Sherman Ch. P. The Debt of the Modern Law of Guardianship to Roman Law / Charles P. Sherman // Michigan Law Review. – Vol. 12. – No. 2 (Dec., 1913). – Pp. 124–131.
9. Загоровский А. И. Курс семейного права / А. И. Загоровский. – Одесса : Тип. Акционер. Южно-рус. Общества Печат. Дела, 1909. – 565 с.
10. Соколов А. Н. гражданско-правовое регулирование отношений в приемной семье для граждан пожилого возраста и инвалидов : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03 / А. Н. Соколов. – М., 2013. – 185 с.
11. Муромцев С. Гражданское право Древнего Рима / Сергей Муромцев. – М. : Тип. А. И. Мамонтова и К^о, 1883. – 697 с.